

Pilguheit eesti rahvausundi veega seotud üleloomulikele olenditele

Mare Kõiva. Vetehaldjad 1. Water Spirits 1. (Monumenta Estoniae Antiquae II. Eesti muistendid. Mütoloogilised olendid 1.) Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 2023. 720 lk.

Mare Kõiva „Vetehaldjate” esimene osa on mahukas ülevaade veega seotud üleloomulike olendite pärimusest eesti rahva-

usundis. See on ühtlasi teoreetiline käsitlus materjali kogumisloost, mitmekesisusest ja tähendusest ning Eesti Rahvaluule Arhiivis leiduva teksti- ja salvestisekorpuse aarde-laegas. Raamat esitab suurepärase sissejuhatuse XIX sajandi algusest kogutud ja süstematiseeritud folklooriainesesse ja on ühtlasi uurimus, mis vaatleb süvitsi uskumuslike veeolendite eripära ning seda, kuidas nendega seotud uskumused asetuvad laiemasse rahvusvahelisse traditsioonilukku. Raamat jaguneb kolmeks: esimene osa avab vetehaldjapärimust üldiselt, teine esitab tekstikogud ja kolmas on esimese peatüki tõlge inglise keelde.

Sissejuhatav peatükk annab lühikese ülevaate materjali algsest kogumisest ja

selle senisest uurimisest alates XX sajandi esimesest poolest tänapäevani. Rõhutatud on nii Eesti Rahvaluule Arhiivi kui ka eri rahvaluuleteadlaste rolli, täiendavalt on võrdluseks viidatud soome-ugri kultuuride uurijate töödele. Kõiva märgib, et uurimus hõlmab kõiki praegu kättesaadavaid arhiivitekste, mis omakorda toob esile traditsiooni seisundi, kogumistöö ajalise ja geograafilise ulatuse ning meetodika mõju andmetele (lk 15).

„Vetehaldjate” struktuur lubab raamatut lugeda mitmel moel vastavalt sellele, mis on lugeja eesmärk või lähtepunkt, ja arvestades seda, kui palju on tal teemast eelnevaid taustateadmisi. Esimene osa – „Sissevaateid veeolenditega seotud traditsioonidesse” – jälgib lugusid (rahva)-usundilisest küljest ning analüüsib üksikasjalikult veeolenditega seotud pärimuse tausta, ajalugu ja eri märksõnade kaudu juttude keskseid motiive. Arhiivimaterjali, kogumislöö ja muistenditeoreetilise raamistiku selline põiming pakub laiahaardelise pilguheidu sellesse, kes vetehaldjad eesti rahvausundis täpselt on ning mis muudab nad eriliseks. Oluliselt annab see ka võimaluse uurijale, kes soovib vetehaldjapärimust hiljem edasi analüüsida või keskenduda muistenditele omaenda metodoloogiaga, tutvuda materjali üldiste tunnusjoonte ja uurimislooga.

Narratiivide ning jutumotiivide analüüs on esitatud üleloomulike olendite võimalikult täpse kirjelduse kaudu. Kõiva uurib viit vetehaldja liiki muu hulgas nende terminoloogia, esinemiskujude, välimuse, omapära, tegevuse, kontakti ja tõrjumise kaudu. Olulise uurimisprobleemina mainib ta, et üldtuntud ja kultuurisümboliks kujunenud müütiliste karakterite kõrval leidub eesti folklooris haruldasemaid veeolendeid, kes ei ole pikka aega olnud teadlaste huviväljas (lk 11). Veeolenditega seotud tekkelugudele – haldjate tekkimise põhjuseid ja tagajärgi selgitavad jutud ja

usundilised kujutelmad – järgneb kalaisa ja kalakarjust, vaaraorahvast, mere-, järve- ja jõekarja, veehobuseid ja kotermanni puudutatav pärimus nii lootüüpide kui ka tegelaste kirjelduse, tausta ja iseloomustusega. Samuti on märgitud arhiiviviited: millistes tekstides on need tegelased esindatud, millal need on kogutud ja millisest piirkonnast pärinevad.

Ühtlasi toob Kõiva välja usundiliste olendite liigituse murekoha. Nähtustele on keeruline luua ühist klassifikatsiooni, tegelaste nimetused varieeruvad, mõnigi kord vahetuvad peamised funktsioonid ja tegevused, olendite välimus võib olla väga erinev, samuti algupära, kuid ka teksti enda struktuur ja pikkus varieerub (lk 22). Tänu sellele, et „Vetehaldjad” võtab säärase suure ülesande ning lahendab selle selge struktuuriga, on raamat ainult tugevam.

Suuline ja kirjalik pärimus salvestiste ja arhiivitekstidena aitab näha veega seotud kultuuri, selle käsitlemise ja väärtustamisega seotud mõttemaailma, kaluri ja mere-mehe identiteeti ning pakub ka põgusaid ajalookeskseid kaemusi. Üleloomulike motiivide kõrval võib samavõrd tähtis olla pilguheit sellesse, milline oli veekogude tähtsus Eesti ajaloos ning millised tavad kehtisid nii maal kui ka laeval. Samuti leiab memoraatidest ehk kogemuslugudest ja kohapärimuslikest tekstidest jutustajate isiklikke eripärasid.

Nende lugude vahendusel on võimalik näha rahvauskumuste ja ristiusu põimumist, ilmaliku ja sakraalse kokkupuuteid ning meelelahutuse ja õpetlikkuse parallelsust. Näiteks toob Kõiva välja uskumuse, mille kohaselt said haldjad ja kurat alguse langenud inglitest, kes visati taevast alla, nii et vette langenud inglitest said vees elutsevad haldjad (lk 24). Sellele motiivile on raamatus pühendatud eraldi osa (lk 167–169). Didaktilisus hoiatusmuistendites aga avaldub reeglipärase käitumise kaudu; see annab aluse juttudele, kus peategelane

saab karistada siis, kui ei tea, kuidas tuleb üleloomulikus situatsioonis käituda.

Samuti varieerub lugude pikkus lühikestest uskumusteadetest pikemate lugudeni, mis annab võimaluse leida neist viheid jutustamise eesmärkide kohta. Kuna (arhiveeritud või kogutud) rahvajutud ei järgi tihtipeale žanrilisi konventsioone ega pea olema tervikliku süžeeaga, saavad sama jututüübi erinevates variantides esineda erinevad motiivid ja kirjanduslikud elemendid. Igas jutus ei esine tegelasi ega toimu otseselt tegevust, eriti kui usundiline teade kajastab näiteks ainult uskumust ennast. Sedasi on võimalik jutustajal vastavalt vajadusele toonitada seda, mis on oluline just selles jutustamissituatsioonis või on tema enda jaoks selle loo või uskumuse märkimisväärsim osa. Nõnda saab „Vetehaldjate” lugeja ülevaate folkloorsetest juttudest (ja nende iseärasustest), mis erinevad tavapärasest ilukirjandusest või näiteks toimetatud muinasjuttudest või muistenditest, ning tutvuda sellega, milliseid kirjanduslikke vorme võtab rahvaluule.

Uurimuse lähtepunktiks on võetud veeolendite kujutamine nii, nagu nad paistavad lugudes ja (uskumus)teadetes, mistõttu ilmestavad raamatu esimest osa arvukad arhiivitekstide näited ja katkendid. Samuti on pakutud võrdluspunkte muude rahvaste pärimusest: muu hulgas leiab analooge ja jutte Iirimaa, Islandilt, Venemaalt ja Lätist. Hulk vetehaldja tunnuseid ja omadusi on rahvusvaheliselt üsna levinud, samuti nagu nende muistendite hoiatuslik või seletuslik toon. Seda arvesse võttes võib näha eesti uskumuste omapära, aga ka seda, kuhu need asetuvad üldisemas Euroopa folklooriloos.

Raamatut illustreerivad arvukad kaardid ja statistilised graafikud, mis näitavad uskumuste ja juttude levikuala ning hulka Eestis. Niiviisi selginevad ka tekstide ja nende geograafilise päritolu tendentsid: kuigi tuleks rõhutada, et sel viisil rahva-

pärimuse teadaolevate üleskirjutuste põhjal üldistusi teha võib olla ennatlik – eriti kui arvestada kogumisloo erinevaid rõhuasetusi ja ajaperioode –, ilmnevad siiski arhiivimaterjali põhilised jooned. Lisaks selgub, millised motiivid esinevad tekstides enam ja millised on pigem erandlikud. Näiteks ilmneb, et vetehaldjajuttudes kõige sagedamini esinevad emotsioonid on negatiivsed: hirm ja viha (lk 52).

Veeolenditega seotud tekste koondav teine peatükk pakub üle 1100 näitega narratiivikorpuse. Struktuuriliselt järgib see osa esimest, mistõttu peegeldavad alapeatükid eelmise peatüki omi ning võimaldavad vaadelda pärimuslugu, selle uurimist ja jutte kas järjekorras või paralleelselt. Samuti ilmestab kogumik seda, milliseid teemasid on arhiivimaterjalidesse rohkem talletatud. Näiteks on piiblipärimuse taustaga vaaraorahvas ning laevahaldjas kotermann kõige enam esindatud, mis aga ei tähenda, et teised vetehaldjad figureeriksid vähem värvikalt. Tekste on grupeeritud nii üldteadete ja muude rahvaluuleliikide kaudu kui ka motiivipõhiselt, mistõttu peatüki ülesehitus aitab vältida laialdasse materjali ära eksimist. Lisaks tekkemuistenditele on palju seletava või hoiatava funktsiooniga lugusid, mille kaudu on toodud välja üleloomulike olendite ja nende kohta käivate uskumustega seostatud käitumuslikke normatiive. Need tekstid näitavad muistendi žanrilist paljutahulisust, mistõttu tuleb lugejale kasuks žanri ja selle eripärade tundmine. See aga ei takista lugude tavapärasest nautimist või hindamist.

Vaarao lapsed. Vaarao uppus ühes oma perekonnaga Punasesse merde. Neist said kalamoodi inimesed. Pealmine pool on inimese moodu, alumine aga kala moodu. Pääs on neil kuldkroon. Kui keegi neist mööda läheb, küsivad nad: „Kuna on viimnepäev?” Kui

vastad: „Homme,” siis ei tee nad midagi viga. Ütled aga: „Ei tea,” võtavad nad su vee alla kaasa. Viimselpäeval saavad nad jälle inimesteks. (ERA II 58, 629 < Tartu I < Kambja khk – Paul Int < Liisa Int, snd 1851 (1933))

Sellel jutul (lk 250) on mitu tahku. Tekkemuistendina seletab see, kuidas vaaraorahvas muutus näkilaadseteks üleloomulikeks olenditeks, ning ehkki lugu on üsna lühike, on siia põimitud neli erinevat rahvauskumust: teke, välimus, kokkupuude ja lõpuks viimsel kohtupäeval nende tagasi inimeseks muutumine. Jutu hoiatuslik alatoon avaldub käitumisõpetuse kaudu: kui tava ei tunta, toob see kaasa surma.

Kõiki neid vetehaldja liike ja tekste ühendavad inimeste suhted üleloomulikkuse ja loodusega. Tihti on loo oluliseks motiiviks jututegelaste kokkupuuted mütoloogiliste veeolenditega, samuti tõdemus, et kontakti otsimine ei ole alati soovituslik ega positiivsete tagajärgedega. Näiteks seostub veehobuse või näki nägemine otseselt käitumusliku keeluga ning eristub samal ajal teistest lugudest, kuna peaaegjalikult on nende tekstide tegelasteks lapsed. Lugudes esineb kaks põnevat uskumust: keelu eiramine tähendab lastele uppumist ja näki nimetamine toimib kaitsemehhanismina, millega on võimalik hukku vältida.

Ükskord üks valge hobune sõõnd jõeas peal. Lapsed läind sinna, poisid ronind hobuse selga. Kõige viimne üteld: „Ma tikun siia nägi nagarate peale.” Ja valge hobune läind summdi jõkke, see laps jäi üksi kaldale. Upu-tand teised lapsed ära. (lk 362; ERA II 55, 591/2 (33) < Martna khk, Lähtru v, Kirna k, Madise t < Vigala khk, Vana-Vigala v – Rudolf Põldmäe < Madis Alev, 81 a (1932))

Ka leiab raamatus lugeda pakutud uskumustest ja muistenditest sarnaseid jooni teiste üleloomulike olenditega eesti rahvausundis. Näiteks on kotermannil laevakaitsjana sarnane roll kui majahaldjal: tema kuulmine või nägemine võib märkida peatselt saabuvat õnnetust või aidata seda vältida. Esineb ka teatud sümboosset suhet inimese ja haldja vahel ning nii mõneski loos avaldub inimesest (pea)-tegelase isiklik tegutsemisvõime, mille kaudu tuleb tal langetada otsus üleloomuliku olendi – ja situatsiooni tagajärgedega – tegutsemise kohta.

Esineb lugusid, kus vetehaldjat demoniseeritakse: teda kujutatakse rõhutatult negatiivsena ja seostatakse kuradiga. Tekstikorpuses on seda kõige rohkem märgata kotermanniga seotud lugudes, kus teda on siiski enamasti näidatud laeva positiivse kaitsjana. Ilmumiskujud musta mehena, nimetamine negatiivset konnotatsiooni kandva sõnaga „tont”, vajadus temast lahti saada või teda laevalt eemale peletada ja meieisapalve lugemine või ristimärgi tegemine kaitsemehhanismina on kõik motiivid, mida on seostatud eesti rahvausundis kuradiga.¹ Näiteks: „Kotermann old laeva vaim, vana Sassi Jaagup korra näind: old suur mees, seist laeva ninas, kui löönd riste ette, kadund äkkest ää.” (lk 416; EKRK I 3, 47 (1) < Kihnu khk, Mõisaküla k – Ants Järv, L. Märtnan, Ottilie Niinemägi ja R. Koppel < Kapten Aru, 78 a (1952))

Ühtlasi ilmneb majahaldjapärimusega sarnaselt motiiv, et üleloomuliku olendi lahkumine (näiteks majast või laevalt) või siis tema nägemine või kuulmine märgib õnnetust:² „Igal purjelaeval oli oma vaim. Kui keegi nägi, et vaim lahkus laevast,

¹ Vt Ü. Valk, Allilma isand: kuradi ilmumiskujud eesti rahvausundis. (Eesti Rahva Muuseumi sari 1.) Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 1998.

² R. Hiimäe, Kaitsemaagia eesti rahvausundis. Tallinn: Pegasus, 2012, lk 121.

siis läks laev kõige täiega põhja (meeskonnaga). Kui aga vaim laevast lahkudes enesega laevast midagi kaasa võttis, siis pääsis meeskond kas osaliselt või täielikult.” (Lk 439; E 84560/1 (34) < Pärnu l. – Vl. Kampmann < Jüri Loorents (1933))

Loos esinevast uskumusest, et koter-manni lahkumise järel saab laev hukka, ei ole otseselt aru saada, kas õnnetus juhtub sellepärast, et vaim enam laeva ei kaitse või otsustab ta minna sealt ära just seetõttu, et tal on tuleviku kohta teadmisi, mida inimestel ei ole. Samuti ei ole sääraates lugudes alati välja toodud põhjust, mis ajendab haldjat lahkuma. Kuna muistendid ja uskumusteed kipuvad olema lühikesed, ei pea nad kajastama kõiki uskumuse või jututuübiga seotud motiive, mille kaudu on võimalik aimata jutustaja rõhuasetusi.

Vetehaldjalood kannavad erilaadseid suhtumisi ning hoiakuid, samuti on pärimuses võimalik näha eri uskumuste ning rahvausundi ja kristlike tõekspidamiste segunemist. Lugude kaudu paljastub kalastamise ja üldiselt veega seotud kultuur, ajaloolisest ja sotsiaalsest kontekstist tolleaegsele eluolule iseloomulikke nähtusi ja raskusi. Niiviisi võib edasine uurimine viia juttude ajaloolise taustani ning näidata, kuidas pärimus ja sotsiaalsed, majanduslikud (ja ka näiteks poliitilised) olud ühte sulavad. Tegu ei ole ainult meelelahutuslike tekstidega, vaid neil on oma tähendus, taust ja funktsioon.

Raamatu kolmas, ingliskeelne peatükk avab eesti vetehaldjate maailma ka rahvusvahelisele lugejale ning annab sama materjali kasutavale eestikeelsele uurijale võimaluse vältida tõlkimisega kaasnevat peavalu, mis võib tihti tekkida murdekeelse või tänapäeva keelenormingutest lahkneva mugandamisel näiteks ingliskeelse teadustöö jaoks. Esitatud ingliskeelsed tõlked mõistagi ei kaota eestikeelsetest tekstidest kogu jutu või üksiku sõna (näiteks *hald-*

jas või *vaim*) erinevaid tõlgendus- ning tõlkimisvõimalusi, mille üle lõpuks otsustab ikkagi uurija. Muistendi lühidus ja ebamäärasus pakub alati mitmesuguseid tõlkimis- ja tõlgendamisvõimalusi. On positiivne, et selles peatükis on näitetekstid esitatud nii eesti kui ka inglise keeles.

Raamatu lõpus on ulatuslik kogujate ja jutustajate nimekiri. Tekstidest ja arhiivviidetest nähtub tohutu töö, mida tegid kogujad materjali jäädvustamisel ja Mare Kõiva selle ühtede kaante vahele paigutamisel. Ehkki raamatu iga osa on erineva fookusega ning igaühte saab lugeda täiesti eraldiseisvalt, loovad nad kokku ühtse terve, millesarnast ei ole vetehaldjate kohta Eestis seni ilmunud. See pakub kirevat materjali nii folkloristidele, ajaloolastele, kultuuriuurijatele kui ka tavalugejatele ja annab ülevaate peale tekstide endi ka nende taustast, sisust ja kogumisloost. Müütiliste veeolendite lood ei olnud XIX sajandil üksnes hoiatusjutud ega judisema ajavate emotsioonidega seotud narratiivid, kirjutab Kõiva, vaid ka põnevad ja rahuldust pakkuvad jutud elust väljaspool inimeste maailma, kokkupuudetest teistsuguste maailmade ja nende olenditega (lk 12).

„Vetehaldjate” eesmärk ei ole lugusid süvitsi analüüsida ega tõlgendada neid teatud probleemiasetuste kaudu, vaid tuua need avalikkuse ette nõnda, nagu need on talletatud, pakkuda lugejale võimalus avastada üleloomulike veeolendite maailma ise ja kinkida folkloorsele materjalile raamatukaante vahel teine elu. See on pärimus, mis on elus rohkem kui vaid arhiivitekstides ja -salvestistes ning selle uurimine võib võtta eri kujusid. Nõnda võib suunata ootusäreva pilgu tulevikku, kus Kõiva jätkab vetehaldjate pärimuse uurimist ja avaldamist teose teises osas.

MIKAEL JEKIMOV